

УДК 94(470+571)(092):316.334.55»1894/1917»
DOI: 10.31651/2413-8142-2021-26-Kovalova-Shmaliukh

Н. А. Ковальова

доктор історичних наук, професор кафедри філософії та українознавства,
Український державний хіміко-технологічний університет, м. Дніпро, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6192-9532>
ResearcherID: AAZ-3217-2021
e-mail: boriss2002@ukr.net

А. А. Шмалюх

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5117-6642>
ResearcherID: G-5686-2019
e-mail: alena_ustenko@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Ковальова Н. А., Шмалюх А. А. Ставлення імператора Миколи II до селянського питання у Російській імперії (1894–1917 рр.). *Український селянин*. 2021. Вип. 26. С. 83–88. doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Kovalova-Shmaliukh

СТАВЛЕННЯ ІМПЕРАТОРА МИКОЛИ II ДО СЕЛЯНСЬКОГО ПИТАННЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (1894–1917 РР.)

Анотація. Мета дослідження полягає у з'ясуванні поглядів та напрямів діяльності імператора Миколи II щодо вирішення селянського питання в Російській імперії. **Висновки.** Авторами проаналізовано позицію останнього російського імператора з селянського питання. Визначено такі напрями діяльності імператора, відображені у наративних джерелах: прийоми дворянських і селянських депутацій, реакція на вияви селянської революції (1902 р., 1905–1906 рр.), ставлення до II Державної Думи, ознайомлення з результатами Століпінської аграрної реформи. Зроблено висновок, що з кінця XIX ст. й до 1917 р. погляди Миколи II зазнали певної еволюції, однак імператор ніколи не ставив питання про примусове відчуження поміщицької землі на користь селян, часто зволював із ухваленням важливих рішень і обстоював потребу проведення поміркованої аграрної реформи. Авторами визначено такі напрями діяльності імператора у селянському питанні, відображені у його «Щоденниках»: прийоми дворянських і селянських депутацій, реакція на вияви селянської революції (1902 р., 1905–1906 рр.), оцінка діяльності II Державної Думи, ознайомлення з результатами Століпінської аграрної реформи. Офіційні прийоми селянських депутацій відбувалися з нагоди релігійних свят, державних заходів (святкування 200-річчя Полтавської битви, 50-річчя селянської реформи, 300-річчя царювання дому Романових), важливих подій для імператорської родини. Селянські виступи 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях не справили помітного впливу на монарха, хоча через рік було відмінено кругову поруку у сільській громаді. Під впливом революції 1905 р. за участі імператора було підписано маніфест про скасування викупних платежів (3 листопада 1905 р.), підготовлено указ про продаж частини удільних земель Селянському земельному банку (12 серпня 1906 р.). Водночас Микола II негативно ставився до ідеї відчуження поміщицької землі, яка активно обговорювалася у II Державній Думі навесні 1907 р., і багато уваги приділяв організації землеустрою і землекористуванню. Імператор Микола II не реагував на появу «конфлікту інтересів» селян і поміщиків, який потребував нагального вирішення ще на початку XX ст. Імператор був налаштований на помірковану земельну реформу і ніколи не ставив питання про відчуження поміщицької землі і передачу її селянам. «Щоденники» Миколи II містять багато інформації про зустрічі імператора з селянськими депутаціями, однак їх учасниками були волосні старшини і сільські старости, а самі заходи мали офіційний характер і не відображали об'єктивної інформації про настрої селянства. Селянські виступи 1902 р. привернули до себе увагу імператора, а події 1905–1907 рр. викликали болісну реакцію і сприяли початку нової земельної реформи. Однак Микола II уникав афішувати зв'язок між селянськими виступами і зміною державної політики. «Не залякаєте!» – ці слова П. Століпіна, на думку авторів, можуть слугувати характеристикою позиції Миколи II у селянському питанні.

Ключові слова: Микола II, селяни, дворяни / поміщики, селянське питання, селянська революція, Російська імперія.

Постановка проблеми. На межі XIX–XX ст. уряд Російської імперії реалізував політику прискореного розвитку промисловості та підвищення непрямих податків, у державі актуалізувалося дворянське і селянське питання. Дворянство страждало від земельного зубожіння, селяни – від нестачі землі в умовах аграрного перенаселення, високих цін на її оренду, обтяжливого оподаткування. Обидва стани потерпали від правової невлаштованості в умовах стихійного розвитку капіталістичних відносин. Погіршення становища дворян спричинило посилення

експлуатації селянства. За рахунок дворянського (поміщицького) землеволодіння прагнули розв'язати селянське питання ліві партії. Так на початку XX ст. склався своєрідний «конфлікт інтересів» різних суспільних станів щодо вибору економічних пріоритетів у розвитку Російської імперії. Зволювання та неефективність запропонованих заходів, зокрема з селянського питання (не вирішувалося ні «по-селянськи», ні власним проектом), зумовили загострення політичної й соціальної боротьби, переростання її у селянську революцію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окремі аспекти, дотичні до теми нашого дослідження, висвітлено у працях вітчизняних та закордонних істориків [1–7]. У центрі уваги науковців перебувають специфіка селянського питання на початку ХХ ст., урядова політика щодо його вирішення, селянські виступи, дворянська проблематика. Маловивченою залишається позиція з селянського питання останнього російського імператора Миколи II, діяльність/бездіяльність якого стала одним із чинників, що сприяв появі та визначав перебіг селянської революції в Російській імперії на початку ХХ ст. (до 1917 р.).

Мета нашого дослідження полягає у з'ясуванні поглядів та напрямів діяльності імператора Миколи II щодо вирішення селянського питання в Російській імперії. Основою джерельної бази дослідження є щоденники імператора, членів його родини, їхнє листування, мемуари тогочасних державних діячів [8–14]. Специфічними рисами щоденників (належать до джерел особового походження) є однотипність подачі матеріалу, інформаційна сухість та висвітлення приватного життя, особистих захоплень автора (цим аспектам присвячено 80 % інформації). Водночас особливу цінність становить реакція імператора на важливі суспільні події, особисте ставлення до селянської проблематики, відсутні в інших видах джерел.

Виклад основного матеріалу. До державних справ Микола II долучився ще за життя батька – імператора Олександра III. Він очолював комітет із боротьби з голодом 1891–1892 рр. і був познайомлений із неоднозначними тенденціями економічного розвитку країни: бурхливою модернізацією на тлі світової аграрної кризи та незавершеності селянської реформи 1861 р. У селянському питанні Микола II підтримав переселенський рух селян на окраїни імперії (Сибір, Далекий Схід тощо) [15, 644]. Лібералізація паспортного законодавства, пільговий залізничний тариф дещо розширили міграційні можливості селян з метою пошуку нових заробітків. Про потребу визначити селянське питання першочерговим для Росії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. заявляв міністр фінансів С. Вітте. Він так визначив суть селянського питання у листі до імператора (жовтень 1898 р.): невлаштованість і зубожіння селянства зумовлювалися існуванням громади (та земельних переділів), кругової поруки, загальної юрисдикції, земських начальників [13, 526–527]. С. Вітте виступав за підтримку індивідуального селянського землеволодіння і спонукав імператора до здійснення реформ.

Проблеми селянства вивчали «Комісія 16 листопада 1901 р.» та «Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості» (1902–1905 рр.). Ними всебічно проаналізовано стан сільського господарства, однак держава не реалізувала рекомендації, розроблені урядовими комісіями, через ігнорування імперською політичною системою початку ХХ ст. громадської думки [1, 88]. Водночас широкі верстви селянства залишалися необізнаними про наміри та заходи уряду.

Аналіз текстів «Щоденників» дозволяє скласти уявлення про імператора як освічену людину, яка цікавилася історією та культурними подіями: читав наукову та популярну історичну літературу, сприяв діяльності Історичного товариства, охоче відвідував історичні музеї, брав особисту участь в археологічних розкопках. Однак до сфери зацікавлення імператора належали питання, що стосувалися переважно військової історії та правління династії Романових. Під час численних поїздок Микола II відвідував пам'ятні місця, пов'язані з військовими битвами. Військо і флот були для імператора на першому місці серед інших державних завдань. Здійснюючи часті й доволі тривалі закордонні подорожі, імператор переймав усі досягнення технічного прогресу: автомобілі, кіно, телеграф тощо. Імператорська родина володіла яхтами й численними маєтками, зокрема на території Криму. Водночас інтереси широких верств суспільства, які створювали ці матеріальні ресурси, залишалися поза увагою імператора.

«Щоденники» містять обмаль інформації щодо взаємодії імператора з державними органами у справі вирішення селянського питання. Епізодична згадка стосується прийому 10 лютого 1895 р. членів Ради сільського господарства при Міністерстві землеробства [8, 186]. Найбільше інформації присвячено виконанню представницьких функцій монарха: зустрічі з міністрами, дворянськими та селянськими депутаціями, земськими діячами.

Традиційний характер мали відвідини імператором дворянських зібрань, притулків для дітей дворян та інших членів їхніх родин [див., напр.: 8, 286, 426, 529, 723]. На прийом до імператора прибували дворянські депутації з різних регіонів Російської імперії: від польського дворянства (25 жовтня 1901 р.), грузинського (31 січня 1902 р.), петербурзького дворянства (11 березня 1902 р.), Таврійської губернії (разом із головами земських управ, 30 жовтня 1902 р.), Казанської губернії (23 грудня 1902 р.) Херсонської губернії (28 лютого 1903 р.) [8, 626, 645, 651, 691, 700, 715]. І цей перелік не є вичерпним. Ведучи активне світське життя, імператор неодноразово відчував ностальгію за втраченим у пореформений період великосвітським способом життя поміщиків [див., напр.: 8, 278].

Офіційні прийоми селянських депутацій відбувалися з нагоди релігійних свят, державних заходів, важливих подій для імператорської родини. Микола II також зустрічався з селянами під час військових навчань або подорожей країною. Наприклад, під час подорожі до Києва 30 серпня 1911 р. імператор прийняв всіх волосних старшин Південно-Західного краю, а через кілька днів, 5 вересня, зустрівся з селянами Чернігівської губернії [9, 590, 592].

Зустрічі з волосними старшинами були невід'ємним складником важливих державних заходів, як, наприклад, святкування 200-річчя Полтавської битви 26–27 червня 1909 р. [9, 395–396]. З нагоди 50-річчя селянської реформи («звільнення селян») 19 лютого 1911 р. відбулися урочистий молебень, зустріч з волосними старшинами Петербурзької губернії (для них було організовано обід), прийом нащадків діячів 1861 р. та 65 селян –

членів Державної Думи [9, 545]. Зустрічі імператора з волосними старшинами, селянськими делегаціями тривали 23 і 24 лютого 1913 р. під час святкування 300-річчя правління династії Романових [9, 739]. Ці заходи мали офіційно-урочистий характер: селянські інтереси представляли волосні старшини і сільські старости, які дарували цареві хліб, сіль, ікони. Проблеми селян на цих прийомах не обговорювали й об'єктивної інформації про потреби селян та їх настрої ці заходи не відображали.

Подорожуючи країною, імператор звертав увагу на несприятливі природні умови: 16 вересня 1900 р. він занотував у «Щоденнику» про вигорання степу від спеки й відсутність дощу у Катеринославській губернії [8, 557]. Водночас селянські виступи 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях не справили помітного впливу на монарха. 22 квітня 1902 р. Микола II записав у «Щоденнику» про довгу прогулянку у цей «гарний тихий день» та про повернення з Півдня, де «...відбувалися недавно заворушення», міністра внутрішніх справ В. Плеве [8, 658]. 2 травня 1902 р. імператор зустрівся з Д. Сольським, С. Вітте і В. Плеве з питання про відміну кругової поруки, однак ухвалив зачекати з оголошенням про це [8, 660–661]. Кругову поруку було скасовано Законом 12 березня 1903 р.

1 вересня 1902 р., перебуваючи на військових маневрах у Курську, імператор зустрівся з волосними старшинами і сільськими старостами Курської, Полтавської, Харківської, Чернігівської, Орловської і Воронежської губерній [8, 680]. Він повідомив представникам сільської адміністрації про притягнення до відповідальності учасників бунтів у Полтавській і Харківській губерніях, недопустимість погромів і захоплення чужого майна, потребу підкорятися предводителям дворянства й заробляти своє багатство «чесною працею, бережливістю і життям за заповідями Божими» [16, 1].

Початок революції 1905 р. ознаменувався особистою драмою для Миколи II та його родини – вбивством 4 лютого 1905 р. у Москві дядька, великого князя Сергія Олександровича, рішучого противника конституційних перетворень, якого опозиція звинуватила у силовому придушенні робітничої демонстрації у Петрограді. Це вбивство імператор охарактеризував як «жахливий злочин» [9, 19, 84–85]. Великим потрясінням для Миколи II стали наступні події, зокрема виступи на флоті. Імператорська родина відчула на собі всі негаразди страйку залізничників: з 12 до 23 жовтня 1905 р. відвідувачі царської резиденції у Петергофі змушені були добиратися з Петербурга водним шляхом (29 км) [9, 64–65, 101].

Психологічно найскладнішим періодом для імператора стали дні редагування і підписання Маніфесту – 14–17 жовтня 1905 р. [14, 11–17, 26–31]. У «Щоденнику» імператора ця подія описана так: «...голова стала важкою, і думки стали плутатися. Боже, допоможи нам, збережи і примори Росію!». Наступного дня душевний стан імператора поліпшився: рішення було ухвалено і «пережито» [9, 65]. Маніфест 17 жовтня був підписаний під тиском великого князя Миколи Миколайовича та С. Вітте. Неприйняття політичних змін гостро

відчували сам Микола II і, зокрема, його дружина Олександра Федорівна і в подальшому [9, 3–4; 11, 138; 14, 8, 17, 31].

Щодо революційних виступів імператор вживає такі терміни: «заворушення» [9, 15–16], «смута» [9, 19], «бунт» (19 грудня 1905 р.) [9, 76]. Микола II був зорієнтований на силове придушення революційних виступів 1905–1906 рр. Для з'ясування причин селянських виступів та їх припинення до бунтівних губерній було відряджено царських генерал-ад'ютантів, які мали широкі повноваження: залучати військо, здійснювати зміни в місцевій адміністрації, чинити тиск на пресу тощо. Наприкінці 1905 р. у Чернігівській губернії, що була лідером за кількістю розгромлених поміщицьких маєтків, каральні акції щодо селян чинили генерал-ад'ютант Ф. Дубасов і генерал-майор М. Рудов [17, 183–186, 189]. На початку 1906 р. на Чернігівщину було відряджено генерал-ад'ютанта О. Пантелєєва, який доволі об'єктивно охарактеризував причини селянських виступів [див.: 17, 187–192]. У Саратовській губернії репресії проти селян спричинили вбивство есерами 22 листопада 1905 р. генерал-ад'ютанта В. Сахарова [9, 71, 105].

Перший крок, здійснений імператором у вирішенні селянського питання, занотований у «Щоденнику», – засідання 3 листопада 1905 р. Ради Міністрів і підписання маніфесту про скасування викупних платежів. Також обговорювалися заходи щодо інтенсифікації діяльності Селянського банку з купівлі землі [9, 68, 103–104]. Отже, на державному рівні постало питання про нову аграрну реформу.

Свій внесок у її здійснення імператорська родина зробила влітку 1906 р. 30 липня імператор зустрівся з п'ятьма членами родини для обговорення питання про продаж частини удільних земель (належали імператорській родині). 9 серпня до наради долучилися міністри. Ці зустрічі відбувалися напередодні підготовки указу від 12 серпня 1906 р. про продаж частини удільних земель Селянському земельному банку [9, 145, 147, 182]. Згадки про підписання указу 12 серпня 1906 р. у «Щоденнику» імператора немає, натомість там є нотатки про вибух у будинку Столипіна, який стався цього ж дня [9, 148].

З початком виборчої кампанії до I Державної Думи (закон про вибори був опублікований 11 грудня 1905 р.) Микола II приймає дворянські депутації та представників монархічних партій: голову «Союзу руського народу» О. Дубровіна (15 січня 1906 р.), депутації тамбовського і тульського дворянства (2 лютого 1906 р.), депутації нижньгородського і катеринославського дворянства (1 березня 1906 р.) [9, 109, 112, 117]. У цей же час відбуваються зустрічі з селянськими представниками: 18 січня 1906 р. імператора відвідала депутація Щигровського повіту Курської губернії (17 селян) на чолі з повітовим предводителем дворянства (основним мотивом зустрічі було нагадати селянам про недоторканість приватної власності [17, 190]), 7 березня 1906 р. – депутація селян Новгородської губернії, 16 березня – кілька депутацій селян [9, 110, 118–119, 175].

Діяльність I–II Державної Думи була дразливим чинником для імператора. Відкрито негативне ставлення Микола II висловив щодо II Думи,

яка розпочала свої засідання 20 лютого 1907 р. Особливе враження на імператора справила «вдала» промова у Думі очільника уряду П. Столипіна (про це свідчить запис від 10 березня 1907 р.) [9, 194]. Виступаючи 6 березня 1907 р. перед членами Думи з характеристикою програми реформ [18, 106–120], П. Столипін висловив позицію Ради Міністрів: «дотримуватися виключно суворої законності...», співпрацювати з метою з'ясування негараздів у земельному питанні. При цьому Державна Дума не мала права «висловлювати уряду несхвалення, засудження і недовіру». На протиурядові випадки Столипін відповів: «Не залякаєте!» [18, 167–169].

Гарячі думські дебати з аграрного питання (можливого відчуження частини поміщицької землі на користь селян) спонукали імператора до спілкування з правими елементами II Думи. 14 квітня 1907 р. Микола II приймає депутації селян-думців, 15 травня 1907 р. – 19 поміщиків-думців, 19 травня – 32 правих членів Думи [9, 200, 206–207]. 12 травня 1907 р. імператора відвідала депутація селян Волинської губернії (17 осіб) і 2 представники Почаївської лаври [9, 206, 263–264]. Саме тут, на Правобережній Україні, розташовувався найчисельніший осередок монархічних організацій.

Радісні емоції Миколи II пов'язані з розпуском II Державної Думи. 3 червня 1907 р. він занотував у «Щоденнику»: «Настрій був так само світлий [як і погода – *Авт.*] з нагоди розпуску Думи» [9, 210]. Наступного дня зауважив: «Слава Богу, вже другий день після розпуску Думи, всюди повний спокій!» [9, 211]. Діяльність III Державної Думи була передбачуваною і контрольованою з боку влади й не приносила сильних душевних потрясінь для імператорської родини.

Багато уваги Микола II приділяв організації землеустрою і землекористування. Він заслуховував доповіді про землевлаштування (29 грудня 1908 р.), спілкувався з фахівцями, зокрема, з учасниками з'їзду з землевлаштування (22 січня 1909 р.), членами землевлаштувальної комісії Таврійської губернії (15 листопада 1911 р.) [9, 349, 357, 362, 609]. Позитивне враження на імператора справили відвідини хутірських господарств 29–30 квітня 1914 р. під час подорожі Півднем України: власники садиб вийшли з громади у 1908 р., інші в 1911 р. і за цей час змогли суттєво поліпшити своє господарство («гарно облаштувалися») [10, 26–27].

З початком Першої світової війни всю увагу імператора було звернено на перебіг воєнних дій, облаштування лазаретів тощо. Селяни у цей час цікавили імператорську родину як жертводавці для потреб фронту. Зокрема, 27 травня 1916 р. депутація 12 волосних старшин Херсонської губернії пожертвувала від селян 600 тис. руб [10, 233]. Труднощі, які в цей час переживали селяни, та загалом економічні проблеми у розвитку країни імператором не фіксувалися. Хоча наростання у січні – лютому 1917 р. продовольчої кризи зумовлювало часті зустрічі міністра землеробства з імператором. В умовах поширення у суспільстві невдоволення імператриця залишалася переконаною у вірності та відданості народу і відкидала потребу будь-яких змін («треба всіх привести до порядку, всіх поставити на своє місце»), а імператор категорично

виступав проти передачі селянам поміщицької землі, у чому монарх намагався переконати великий князь Олександр Михайлович (Сандро) 10 лютого 1917 р. [10, 292, 349–350].

Усі наслідки недалекогоглядного правління й, зокрема, ігнорування інтересів селянства родина Романових відчула після зречення Миколи II. Уже колишній імператор пожалкував про відмову від влади, яка не принесла користі Росії та не вберегла державу від розпаду, перебуваючи на засланнях у Тобольську [див.: 12, 103]. У 1917 р. царські маєтності, поміщицькі господарства зазнали погромів у межах всієї колишньої імперії. З численної імператорської родини змогли уникнути фізичної розправи з боку повсталого народу і пізніше виїхати в еміграцію лише ті її представники, які утримувалися під арештом у маєтках у Криму. Втративши панівний статус, землі та все багатство, родина сестри імператора, великої княгині Ксенії Олександрівни планувала у своєму маєтку Ай-Тодор відкрити готель і обслуговувати його своїми силами. Про це вона повідомляла Миколу II у листі від 6 грудня 1917 р. [10, 433–435]. Однак незабаром і таку можливість Романови втратили: більшовики оголосили націоналізацію земель і маєтків. У листі від 16 лютого (1 березня) 1918 р., описуючи утиски з боку службовців маєтку, Ксенія констатувала загострення класової боротьби: «Що найгірше – це та жахлива злість і ненависть, і жага помсти – одного класу проти іншого!» [10, 440–442]. Отже, протистояння між селянами і поміщиками, яке на початку XX ст. мало соціальний характер, переросло у політичну революцію.

Висновки. На підставі вивчення наративних джерел можемо стверджувати, що імператор Микола II не реагував на появу «конфлікту інтересів» селянства і поміщичтва, який потребував нагального вирішення ще на початку XX ст. Імператор був налаштований на помірковану земельну реформу і ніколи не ставив питання про відчуження поміщицької землі і передачу її селянам. «Щоденники» Миколи II містять багато інформації про зустрічі імператора з селянськими депутаціями, однак їх учасниками були волосні старшини і сільські старости, а самі заходи мали офіційний характер і не відображали об'єктивної інформації про настрої селянства.

Селянські виступи 1902 р. привернули до себе увагу імператора, а події 1905–1907 рр. викликали болісну реакцію і сприяли початку нової земельної реформи. Однак Микола II всіляко зволікав із ухваленням важливих рішень з селянського питання, уникав афішувати зв'язок між селянськими виступами та зміною державної політики: ці заходи здійснювалися через певний час і без залучення громадськості чи політичних сил, які ініціювали ці перетворення. «Не залякаєте!» – ці слова П. Столипіна, на нашу думку, можуть слугувати характеристикою позиції Миколи II у селянському питанні.

Подяка. Автори статті щиро вдячні всім учасникам редакційної колегії за поради, надані під час дослідження та написання статті.

Фінансування. Автори не отримали жодної фінансової підтримки для проведення досліджень та написання статті.

Список використаної літератури та джерел:

1. Корновенко С., Священко З. Аграрне питання у політичній діяльності С. Ю. Вітте. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2015. 190 с.
2. Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2017. 204 с.
3. Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ : Інновація, 2007. 456 с.
4. Присяжнюк Ю., Горенко Л. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.). *Український історичний журнал*. 2000. № 5. С. 88–97.
5. Реєнт О., Сердюк О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. 365 с.
6. Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк : ДонНУ, 2003. 319 с.
7. Барінова Е. Власть и поместное дворянство России в начале XX века. Самара : Изд-во «Самарский университет», 2002. 364 с.
8. Дневники імператора Николая II (1894–1918). Москва : РОССПЭН, 2011. Т. 1: 1894–1904. 1101 с.
9. Дневники імператора Николая II (1894–1918): в 2 т. Москва : РОССПЭН, 2013. Т. 2: 1905–1918: в 2 ч. Ч. 1: 1905–1913. 824 с.
10. Дневники імператора Николая II (1894–1918): в 2 т. Москва : РОССПЭН, 2013. Т. 2: 1905–1918: в 2 ч. Ч. 2: 1914–1918. 784 с.
11. Письма імператриці Александри Федоровни к імператору Николаю II. Берлін : Слово, 1922. Т. 1. 642 с.
12. Последние дневники імператриці Александри Федоровни Романовой: Февраль 1917 г. – 16 июля 1918 г. Новосибирск : Сиб. хронограф, 1999. 341 с.
13. Витте С. Воспоминания: в 3-х т. Москва : Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1960. Т. 2 (1894 – октябрь 1905). Царствование Николая II. 639 с.
14. Витте С. Воспоминания: в 3-х т. Москва : Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1960. Т. 3 (17 октября 1905 – 1911). Царствование Николая II. 723 с.
15. Шандра В. Микола II. *Енциклопедія історії України*: Т. 6. Київ : Наук. думка, 2009. С. 643–647.
16. Правительственный вестник. 3.09.1902. № 192.
17. Аграрное движение в 1905 г. по отчетам Дубасова и Пантелеева. С предисл. С. М. Дубровского. *Красный архив*. Москва ; Ленинград : Госуд. изд-во, 1925. Т. 4–5 (11–12). С. 182–192.
18. Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. Санкт-Петербург : Госуд. типография, 1907. Т. 1. Заседания 1–30 (с 20 февраля по 30 апреля 1907 г.). 2344 стб.

References:

1. Kornovenko, S. & Sviashchenko Z. (2015). Agrarne pytannia u politychnii diialnosti S. Yu. Vitte. [The agriculture issue in S. Yu. Witte's political activity]. Cherkasy : Chabanenko Yu. A. [in Ukrainian].
2. Kornovenko, S. & Herasymenko, O. (2017). Selianyn-buntar. Selianska revoliutsiia v Ukraini 1902–1917 rr. [The peasant-rebel. The Peasant revolution in Ukraine in 1902–1917]. Cherkasy : Chabanenko Yu. A. [in Ukrainian].
3. Mykhailiuk, O. (2007). Selianstvo Ukrainy v pershi desiatylittia XX st.: Sotsiokulturni protsesy. [The peasantry of Ukraine in early decades of the 20th century: social and cultural processes]. Dnipropetrovsk : Innovatsiia. [in Ukrainian].
4. Prysiazhniuk, Yu. & Horenko, L. (2000). Rynkova evoliutsiia ahrarykh vidnosyn v Ukraini (druga polovyna XX st. – 1905 r.). [Market evolution of agrarian relations in Ukraine (second half of the 19th century – 1905)] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. (Ukrainian Historical Journal), 5, 88–97. [in Ukrainian].
5. Reient, O. & Serdiuk, O. (2011). Silske hospodarstvo Ukrainy i svitovy prodovolchy rynek (1861–1914 rr.). [Agriculture of Ukraine and the world food market (1861–1914)]. Kyiv : In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
6. Temirova, N. (2003). Pomishchyky Ukrainy v 1861–1917 rr.: sotsialno-ekonomichna evoliutsiia. [Landlords of Ukraine in 1861–1917: social and economic evolution]. Donetsk : DonNU. [in Ukrainian].
7. Barinova, E. (2002). Vlast i pomestnoe dvorianstvo Rossii v nachale XX veka. [The authorities and landed gentry of Russia in early 20th century]. Samara : Izd-vo «Samarskiy universitet». [in Russian].
8. Dnevniky imperatora Nikolaya II (1894–1918). (2011). [The diaries of Emperor Nikolay II (1894–1918)]. Moskva : ROSSPEN, T. 1: 1894–1904. [in Russian].
9. Dnevniky imperatora Nikolaya II (1894–1918): v 2 t. (2013). [The diaries of Emperor Nikolay II (1894–1918)]. Moskva : ROSSPEN, T. 2: 1905–1918. Ch. 1: 1905–1913. [in Russian].
10. Dnevniky imperatora Nikolaya II (1894–1918): v 2 t. (2013). [The diaries of Emperor Nikolay II (1894–1918)]. Moskva : ROSSPEN, T. 2: 1905–1918. Ch. 2: 1914–1918. [in Russian].
11. Pisma imperatritsy Aleksandry Fedorovny k imperatoru Nykolayu II. (1922). [The letters of Empress Alexandra Fedorovna to Emperor Nikolay II]. Berlin : Slovo. T. 1. [in Russian].
12. Poslednie dnevniky imperatritsy Aleksandry Fedorovny Romanovoy: Fevral 1917 h. – 16 iulija 1918 h. (1999). [The last diaries of Empress Alexandra Fedorovna Romanova: February 1917 – July 16, 1918]. Novosibirsk : Syb. Khronohraf. [in Russian].
13. Vitte, S. Vospominaniia: v 3-kh t. (1960). [Memories]. Moskva : Izd-vo sots.-ekon. lit-ry. T. 2 (1894 – oktiabr 1905). Tsarstvovanie Nikolaya II. [in Russian].
14. Vitte, S. Vospominaniia: v 3-kh t. (1960). [Memories]. Moskva : Izd-vo sots.-ekon. lit-ry. T. 2 (17 oktiabria 1905–1911). Tsarstvovanie Nikolaia II. [in Russian].
15. Shandra, V. (2009). Mykola II. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: T. 6. [Mykola II. Encyclopaedia of History of Ukraine: Vol. 6]. Kyiv : Nauk. dumka, 643–647. [in Ukrainian].
16. *Pravitelstvennyi vestnik*. (Government Gazette) (1902), 3. 09, 192. [in Russian].
17. Agrarnoe dvizhenie v 1905 g. po otchetam Dubasova i Panteleyeva. S predisl. S. M. Dubrovskogo. (1925). [Agrarian movement in 1905 in the reports of Dubasov and Panteleev]. *Krasnyy arkhiv*. (Red archive). Moskva ; Leningrad : Gosud. izd-vo, 4–5 (11–12), 182–192. [in Russian].
18. Gosudarstvennaya дума, vtoroy sozyv, 1907, sessiya vtoraya / Stenograficheskiye otchety. (1907). [State Duma, second convocation, 1907, second session]. Sankt-Peterburg : Gosud. tipografiya, T. 1. Zasedaniya 1–30 (s 20 fevralya po 30 aprelya 1907 g.). [in Russian].